

УДК 94:334.73(477.7)

О. Ю. Репілевська

ЗАРОДЖЕННЯ І СТВОРЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ

Анотація. У статті розглянуто дві наукові школи становлення сільськогосподарської інтеграції кооперативного типу — західноєвропейська та американська як основа зародження кооперативного руху в Україні. Висвітлено наукові підходи формування теоретико-прикладної основи кооперативного руху в аграрній сфері. Здійснено ретроспективний аналіз зародження і створення кооперативного руху в Україні і на півдні України. На основі історичного досвіду щодо розвитку кооперації розглянуто сучасні особливості становлення сільськогосподарської кооперації в Україні.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, кооперативні товариства, споживчий кооператив, ощадно-позичковий кооператив, сільськогосподарська кооперація, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, кооперативні виплати, послуги кооперативу.

Summary. In the article two scientific schools of the formation of agricultural integration of the cooperative type are considered — Western European and American as the basis for the emergence of the cooperative movement in Ukraine. The scientific approaches to the formation of the theoretical and applied basis of the cooperative movement in the agrarian sphere are highlighted. A retrospective analysis of the origin and creation of a cooperative movement in Ukraine and in the south of Ukraine was carried out. On the basis of historical experience in developing cooperation, modern features of the formation of agricultural cooperation in Ukraine are considered.

Key words: cooperation, cooperative movement, cooperative societies, consumer cooperatives, savings and loan cooperative, agricultural cooperatives, agricultural servicing cooperatives, cooperative payments, cooperative services.

Постановка проблеми. Досвід створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК) переконує, що забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку в сільських ре-

© О. Ю. Репілевська, 2017

Бібліографія ДСТУ:

Репілевська О. Ю. Зародження і створення сільськогосподарського кооперативного руху на півдні України: минуле та сьогодення / О. Ю. Репілевська // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. — 2017. — № 2 (38). — С. 17–24.

References (APA):

Repilevska, O. Yu. (2017). *Zarodzhennia i stvorennia silskohospodarskoho kooperatyvnoho rukhu na pivdni Ukrainy: mynule ta sohodennia* [The origin and creation of an agricultural cooperative movement in the south of Ukraine: past and present]. *Visnyk Berdianskoho universytetu menedzhmentu i biznesu*, 2 (38), 17–24 (in Ukr.).

гіонах є основою стабільності в державі. Будучи досить простою формою об'єднання малих сільськогосподарських виробників, кооперація значно поширена по всьому світу, в тому числі в країнах з низьким рівнем освіченості населення.

В умовах глобалізації проблем світового ринку продовольства активізувалася участь кооперативів у міжнародному маркетингу, посилилася їх конкуренція з некооперативним бізнесом. За таких умов координації дій кооперативних структур, а також загальною природою проблем, що постають перед кооператорами, важливе місце належить історичним аспектам розвитку кооперативного руху і, зокрема на півдні України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомим науковим базисом з проблем формування і становлення кооперації стали праці таких вчених-класиків, як М. Туган-Барановський і О. Чаянов та сучасних дослідників — Ф. Горбонос, В. Гончаренко, В. Зіновчук, О. Крисальний, М. Малік, О. Могильний, Л. Молдаван, А. Пантелеймоненко, Г. Черевко та ін. Переважна більшість науковців приділяла увагу етапам становлення й розвитку кооперативного руху і сільськогосподарської кооперації в цілому та у напрямі їхнього ефективного розвитку. Однак окремі питання щодо історичного розвитку кооперації в Україні, і зокрема на півдні нашої держави, потребують більш глибокого і всебічного дослідження з урахуванням економічної і соціальної складових діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Метою дослідження є оцінка історичних аспектів формування і розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні і південній частині нашої держави для обґрунтування специфіки їхньої діяльності в сучасних умовах господарювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початком зародження сільськогосподарського кооперативного руху та теорії кооперації вважається середина XIX ст. Країною походження вважається Західна Європа, проте вчені доводять, що у світі сформувалися дві наукові школи становлення сільськогосподарської інтеграції кооперативного типу: західноєвропейська та американська (рис. 1).

Кооператори Західної Європи підкреслюють відданість цінностям демократичного суспільства, у той час як американська наукова школа кооперації до багатьох питань підходить більш прагматично (від організацій взаємодопомоги і реалізації спільних інтересів товаровиробників, що давали їм можливість виживати у скрутних умовах, до найсучаснішої і конкурентоспроможної форми агробізнесу). Але останнім часом відбулося деяке зближення теоретичних позицій представників обох шкіл [1].

У 60-х рр. XIX ст. кооперативний рух досяг і території України. Історія розвитку кооперації, у т. ч. сільськогосподарської, в Україні відрізняється від процесів кооперативного становлення інших держав тим, що в кожному регіоні нашої країни кооперативний рух мав свої особливості та напрями.

Щодо нашої країни, основоположниками формування теоретико-прикладної основи кооперативного руху в аграрній сфері в XIX і на початку XX ст. були класики російської та української кооперації М. Туган-Барановський [4], О. Чаянов [5], О. Н. Атоян [6] та ін. Беручи за основу підхід О. В. Чаянова, окремі сучасні російські історики та економісти, характеризуючи названий період, застосовують термін «сільськогосподарська кооперація» в аналогічному контексті. Так, В. М. Балязін, зокрема, зазначає, що у 90-х рр. XIX ст. почалася нова стадія розвитку сільськогосподарської кооперації. При цьому спочатку домінував розвиток кредитних та споживчих товариств [7]. Статут першого в Україні товариства споживачів був затверджений 6 жовтня 1866 р. Воно виникло в Харкові, а ініціаторами його створення були вчені місцевого університету і громадські діячі Микола Баллін, Віктор Козлов, Олександр Бриліантов, Єгор Гордієнко, Микола Бекетов, Федір Гарнич-Гарницький.

Важливу роль у розвитку кооперації відіграла реформа 1861 р., яка скасувала кріпосницьку залежність селян та прискорила процес капіталізації суспільства. Прихильники кооперативного руху вбачали у ньому можливість виведення сільського господарства з кризового становища. Першими в Україні розпочали діяльність споживчі товариства у Харкові (1866 р.), Києві (1868 р.).

Так, перше ощадно-позичкове товариство було засноване у 1869 р. у місті Гадячі на Полтавщині. Ініціаторами та активними діячами перших кооперативів були відомі вчені, економісти того часу М. П. Баллін, В. С. Козлов, М. Зібер, М. Драгоманов, В. Антонович та інші [2]. Тоді як перше вітчизняне кредитне товариство (згідно із законом від 1895 р.) було створене в 1897 р. в с. Іванківці на Полтавщині.

Біля витоків української кооперації стояв відомий учений М. В. Левитський. Наприкінці XIX ст. він створив перші сільськогосподарські артілі, зокрема хліборобську артіль — першу не тільки в Україні, а й загалом у Східній Європі. Після швидкого занепаду зазначеної артілі М. Левитський не полишає свого задуму і продовжує активно популяризувати кооперативний рух. У 1894 р. знову була створена сільськогосподарська артіль у с. Федвар. Кількість таких спілок швидко починає збільшуватися: вже у 1896 р. у 25 селах Херсонської губернії існувало 125 сільськогоспо-

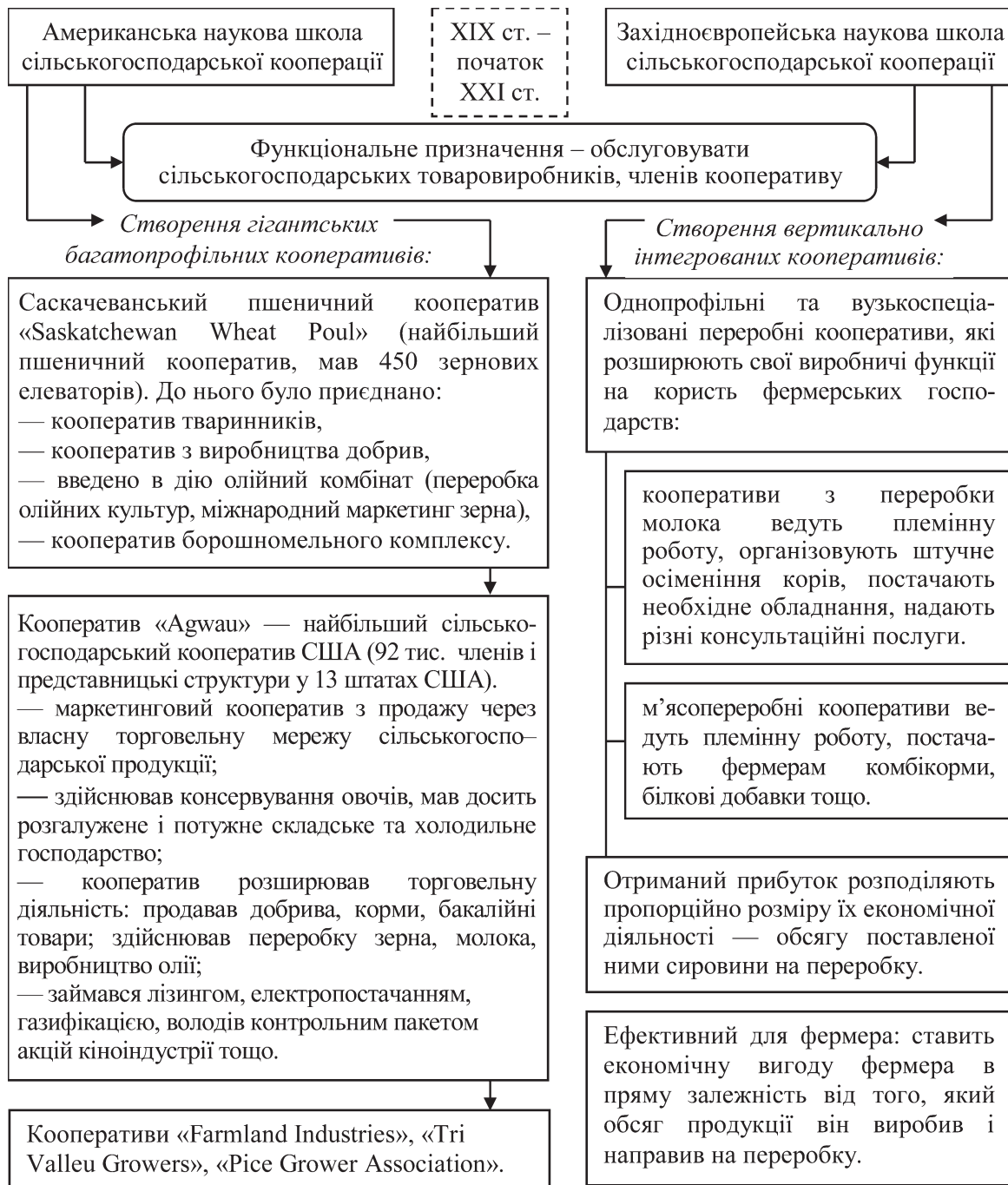

Рис. 1. Західноєвропейська та американська наукові школи становлення сільськогосподарської кооперації (згруповано автором за даними [2; 3])

дарських спілок, що об'єднували понад 3000 селян [8]. Переважно створювалися спілки у формі позичкових товариств, що отримували у позику кошти для своєї діяльності на засадах спільної відповідальності членів спілки.

М. Левитський був не лише відомим організатором і пропагандистом кооперативного руху, він також був відомим теоретиком кооперації. Його авторству належить праця «Спілкова умова для хліборобських спілок», в якій були висвітлені основні засади формування статутів хліборобських артілей. На думку М. Левитського, «кооперація є найбільш вдалим і кращим проявом

людського генія в рамках соціально-економічного будівництва» [8].

Кооперативні товариства на півдні України почали відкриватися у другій половині 60-х рр. XIX ст. за ініціативою місцевої інтелігенції та за фінансовою підтримкою земств. Так, у 1867 р. було затверджено статут Одеського споживчого товариства «Збереження», у 1868 р. в Катеринославі виник кооператив «Бережливість», а в 1869 р. у Таврійській губернії відкрилося Севастопольське товариство споживачів [9]. Основним призначенням споживчих кооперативів було забезпечення населення якісним і недорогим товаром. З цією

метою засновники товариства вносили гроші (паї), розмір яких визначався статутом кожного кооперативу, для створення загального капіталу. На ці кошти купували або орендували приміщення для крамниці, закупували товар для продажу.

Першими південноукраїнськими ощадно-позичковими кооперативами доцільно вважати відкриті у 1871 р. Времіївське товариство на Катеринославщині, Обознівське та Петрівське на Херсонщині [10]. Ці товариства займалися наданням населенню кредитів під відсотки, що були значно меншими за лихварські.

З 90-х років XIX ст. почався третій період розвитку кооперативного руху на півдні України, який продовжувався до 1904 р. Він характеризувався значним збільшенням кооперативних товариств у регіоні, процес їх відкриття став більш інтенсивним. У цей же період, наприкінці XIX ст., на півдні України, почали відкриватися сільськогосподарські товариства з метою

покращення сільського господарства, запровадження нових технологій і техніки на селі. Ініціаторами їх створення були представники земств, дільничні агрономи, ветеринари, вчителі. Товариства займалися організацією експериментальних полів, садів, виноградників; надавали в оренду сільськогосподарську техніку; займалися посередницькими операціями щодо закупки зерна, насіння, саджанців для селян. Існували вони за рахунок щорічних внесків членів кооперативів, відрахувань земств, прибутків від продажу продукції зі свого господарства, коштів, отриманих за надання певних послуг. Одним із перших у 1891 р. було відкрито сільськогосподарське товариство у Верхньодніпровську на Катеринославщині. Його засновниками були повітовий маршалок Бродський, голова земської управи Абазов та інші [8]. Етапи становлення сільськогосподарської кооперації на півдні України наведено на рис. 2.

Рис. 2. Етапи становлення сільськогосподарської кооперації на півдні України

На початку XX ст. кооперативний рух стає загальнодержавним, до нього залучаються всі прошарки суспільства. А найбільш важливі кооперативні проблеми виносяться на всеросійський розгляд. У квітні 1908 р. в Москві відбувся I Всеросійський кооперативний з'їзд [2]. Кооперативні з'їзди проводилися і на місцях. Так, 8–9 травня 1911 р. відбувся з'їзд установ дрібного кредиту Катеринославської губернії. На з'їзді були розглянуті питання підготовки фахівців для роботи в кооперативах, створення кооперативного союзу, організації операцій зі збуту хліба [11]. З 21 до 25 жовтня 1915 р. в Одесі проходив регіональний кооперативний з'їзд представників сільськогосподарських товариств Південної Росії, на якому розглядалися актуальні питання сільської кооперації [11].

З кінця XIX ст. у середовищі кооператорів активно обговорювалося, виносилося на розгляд кооперативних з'їздів питання необхідності створення союзних кооперативних установ. Це побажання було викликано потребою у співпраці товариств та координації їх діяльності на місцях.

Історія розвитку кооперації в Україні відрізняється від процесів кооперативного становлення інших держав тим, що в кожному регіоні нашої країни кооперативний рух мав свої особливості та напрями. На півдні України історичні аспекти становлення та розвитку кооперативного руху мали велике значення для населення цього регіону. Зародження сільськогосподарської кооперації у 1891 р. пов'язано з метою покращення розвитку сільського господарства, запровадження нових технологій і техніки на селі. Сільськогосподарські товариства зробили значний внесок у поширення нових аграрних знань і сприяли прогресивному розвитку сільського господарства.

Кооперативний рух серед дрібних та середніх товаровиробників — один із дієвих європейських інструментів сталого сільського розвитку.

Необхідно також розглянути інтеграційні зв'язки СОК з іншими суб'єктами господарювання (рис. 3), визначити їх соціально-економічну сутність, тонкощі діяльності між ними та іншими організаційними формами.

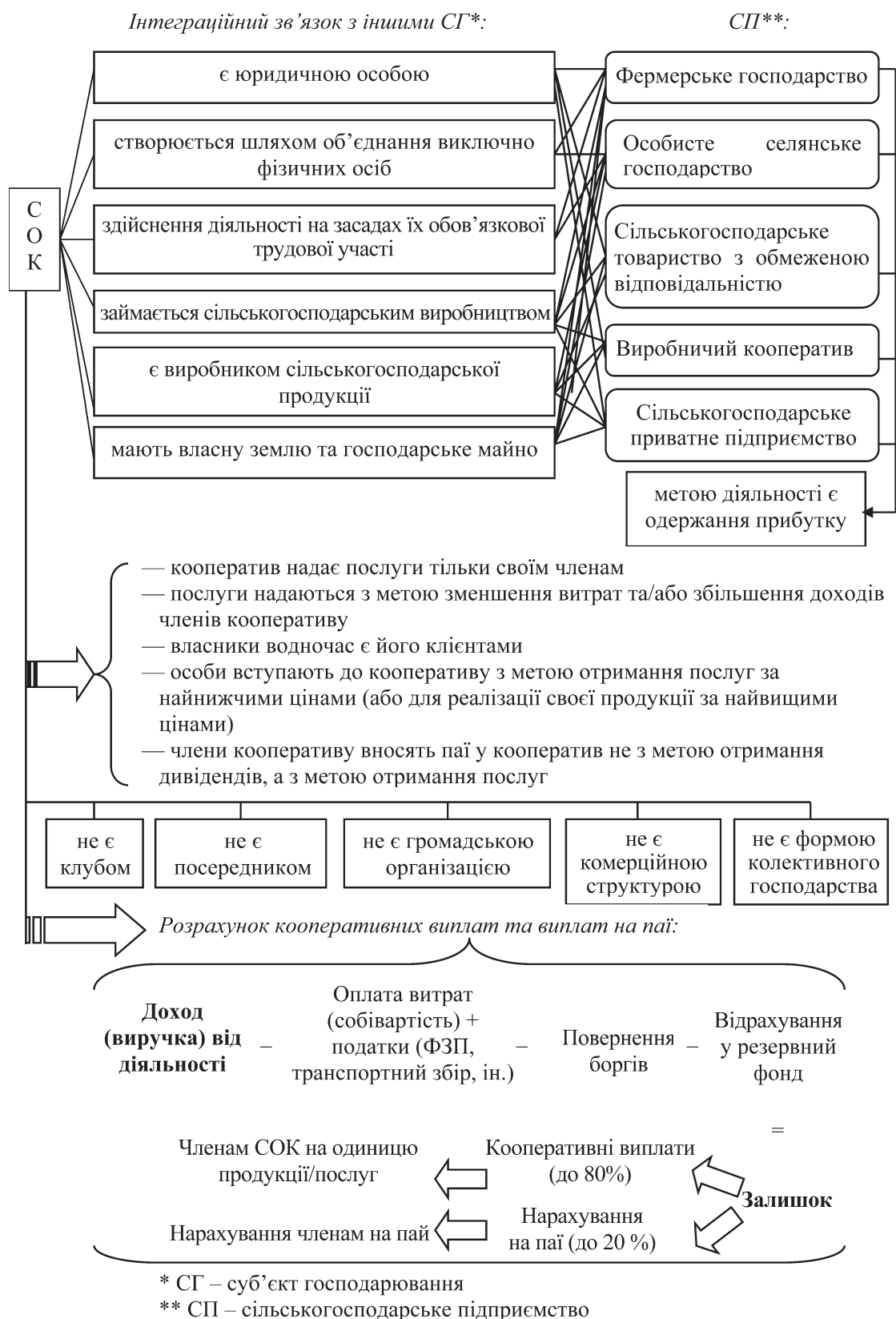

Рис. 3. Інтеграційні зв'язки СОК з іншими суб'єктами господарювання

Обслуговуючий кооператив не є формою колективного господарства. Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив не займається сільськогосподарським виробництвом, а тільки надає послуги господарствам-членам. Члени обслугову-

ючого кооперативу не працюють у кооперативі. Кожний з них працює у своєму господарстві та отримує від кооперативу послуги.

В Україні досить тривалий час приділяється увага розвитку сільськогосподарської обслуговую-

чої кооперації, про що свідчить низка прийнятих урядом нормативно-законодавчих актів (рис. 4).

Виокремлюють три основні групи законодавчих актів, що регулюють кооперативні відносини у сільському господарстві:

- загальне законодавство, що поширюється на всіх суб'єктів господарювання;
- галузеве законодавство: земельне, аграрне, цивільне та ін.;

— спеціальне законодавство (кооперативне, зокрема аграрно-кооперативне).

Особливе значення для сільськогосподарської кооперації має галузеве законодавство, насамперед земельне та аграрне. Важливе значення у цьому плані має Земельний кодекс України.

Систему спеціального (кооперативного), зокрема аграрно-кооперативного, законодавства України на сьогодні складають Закони України

Рис. 4. Нормативно-законодавче регулювання розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації (згруповано автором за даними [12; 13; 14; 15; 16; 17])

«Про кооперацію», «Про сільськогосподарську кооперацію». Також значно вплинули на розвиток сільськогосподарської кооперації укази президента України з питань реформування аграрного сектору економіки, які створили стартові умови подальшої зміни земельних відносин на селі. Крім того, існують різноманітні міжнародні і місцеві програми з розвитку СОК та заходи на їх підтримку, що закріплені у відповідних правових актах. Важливим моментом цього напрямку є те, що такі програми мають бути не лише задекларовані, але й працювали.

У системі державного регулювання розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів важливу роль мають ті важелі, за допомогою яких здійснюється вплив на цих суб'єктів господарювання. Використовуючи сукупність важелів впливу, держава або стимулює, або стримує їх розвиток. Результативність державного регулювання підвищиться, якщо ці важелі будуть застосовуватися системно, виходячи з довгострокових цілей і поточних завдань соціально-економічного розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, і мати оптимальне їх поєднання. Вважаю, важелями державного впливу на розвиток сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів є розроблені і прийняті нормативно-правові акти, що стосуються функціонування СОК (закони, кодекси, нормативи, методичні інструменти), оподаткування, створення привабливого інвестиційного клімату тощо. Вони, як правило, спрямовані на підвищення ефективності аграрного виробництва чи забезпечення соціальної захищеності сільського населення й розвиток соціально-виробничої інфраструктури сільських територій.

Висновки і пропозиції. На сьогодні розвиток СОК є відносно новою формою діяльності, яка відрізняється від діяльності усіх інших суб'єктів господарювання. Можна з впевненістю зазначити, що більшість сільського населення не зовсім розуміють концепцію діяльності СОК, не дивлячись на те, що вченими напрацьована значна кількість наукових праць у цьому напрямку. Незважаючи на наявність правового підґрунтя для створення та функціонування сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, не можна стверджувати, що складний процес правового регулювання у цій сфері завершений.

Враховуючи той беззаперечний факт, що за своєю економічною природою сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи мають бути неприбутковими організаціями і на практиці частина з них має неприбутковий статус, у державі на різних рівнях — серед державних чиновників, науковців і представників практичної ко-

операції — більше десяти років продовжуються дискусії щодо цього питання. Законодавча неврегульованість податкового статусу сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів стримує їхній розвиток, вносить непорозуміння та нездорові взаємовідносини між виконавчими органами обслуговуючих кооперативів і органами державного управління всіх рівнів (органами державної реєстрації, статистики, податкової адміністрації та ін.).

Література

1. Бенько М. Сутність та класифікація фінансових результатів діяльності підприємств в бухгалтерському обліку / М. Бенько, В. Сопко // Економічний аналіз. — 2007. — Випуск 1 (17). — С. 315–317.
2. Пацов А. Г. Развитие сельскохозяйственной кооперации в Европейском Союзе / А. Г. Пацов // Экономика сельского хозяйства России. — 2007. — № 3. — С. 19–20.
3. Fairbairn, B. (2003). Losing Sight of the Qoall Agwau, p. 30.
4. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. — Москва : Экономика, 1989. — 496 с.
5. Чайнов А. В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации / А. В. Чайнов. — М. : Издание Книгосоюза, 1927. — 412 с.
6. Атоян О. Н. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода нэпа: проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х — начала 30-х годов : автореферат дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01 / Атоян О. Н. ; Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченка. — К., 1990. — 24 с.
7. Баязин В. Н. Профессор Александр Чайнов / В. Н. Баязин. — М. : Агропромиздат, 1990. — С. 56.
8. Бородаевський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаевський. — Прага : Український громадський видавничий фонд, 1925. — 446 с.
9. Подольский И. М. Новый труд по теории и практике кооперации / И. М. Подольский // Вестник кооперации. — 1914. — Кн. 2. — С. 38.
10. Пажитнов К. К вопросу о сущности кооперации и ее определении / К. Пажитнов // Вестник кооперации. — 1915. — Кн. 6. — С. 13–20.
11. Економічна енциклопедія : у 3 т. / відп. ред. С. В. Мочерний та ін. — К. : Академія, 2001. — Т. 2. — 848 с.
12. Господарський кодекс України : Закон України № 435-IV від 16.01.2003 р. (у редакції Закону від 01.08.2016 р.) [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
13. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. (у редакції Закону від 30.09.2016 р.) [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
14. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (у редакції Закону від 01.08.2016 р.) [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
15. Про кооперацію : Закон України № 1087-IV від 10.07.2003 р. (у редакції від 06.11.2014 р.) [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1087-15>.
16. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України № 469/97-ВР від 17.07.1997 р. (у редакції Закону № 5495-VI) від 19.01.2013 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80>.
17. Цивільний кодекс України : Закон України № 435-IV від 16.01.2003 р. (у редакції Закону від 02.11.2016 р.) [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

References

1. Benko, M., Sopko, V. (2007). *Sutnist ta klasyfikatsiia finansovykh rezultativ diialnosti pidpriemstv v bukhhalterskomu obliku* [Essence and classification of financial results of enterprises in accounting]. *Ekonomichniy analiz*, 1 (17), 315–317 (in Ukr.).
2. Pacov, A. (2007). *Razvitie sel'skoho zjajstvennoj kooperacii v Evropejskom Sojuze* [The development of agricultural cooperation in the European Union]. *Jekonomika sel'skogo hozjajstva Rossii*, 3, 19–20 (in Russ.).
3. Fairbairn, B. (2003). Losing Sight of the Qoall Agwau, 30.
4. Tugan-Baranovskij, M. (1989). *Social'nye osnovy kooperacii* [The social basis of cooperation]. Moscow, Jekonomika (in Russ.).
5. Chajanov, A. (1927). *Osnovnye idei i formy organizacii krest'janskaj kooperacii* [Basic Ideas and Forms of Peasant Cooperative Organization]. Moscow, Izdanie Knigosojuza (in Russ.).
6. Atojan, O. N. (1990). *Sel'skoho zjajstvennaja kooperacija Ukrainy perioda njepa: problemy teorii, politiki, istorii v literature 20-h — nachala 30-h godov*. [Agricultural cooperation of Ukraine in the NEP period: problems of theory, politics, history in the literature of the 20s — early 30s] (Abstract of candidate's thesis, Kiev State University named after T. G. Shevchenka). Kiev, Ukraine (in Ukr.).
7. Baljazin, V. (1990). *Professor Aleksandr Chajanov*. [Professor Alexander Chayanov]. Moscow, Agropromizdat, 56 (in Russ.).
8. Borodaievskiy, S. (1925). *Istoriia kooperatsii* [History of cooperation]. Prague, Ukrainskyi hromadskiy vydavnychiy fond, 446 (in Ukr.).
9. Podol'skij, I. M. (1914). *Novyj trud po teorii i praktike kooperacii* [A new work on the theory and practice of cooperation]. *Vestnik kooperacii*, 2, 38 (in Russ.).
10. Pazhitnov, K. (1915). *K voprosu o sushhnosti kooperacii i ee opredelenii* [To the question of the essence of cooperation and its definition]. *Vestnik kooperacii*, 6, 13–20 (in Russ.).
11. Mochernyi, S. V. (Ed.). (2005). *Ekonomichna entsyklopediia* [Economic Encyclopedia], 2, 848 (in Ukr.).
12. The Verkhovna Rada of Ukraine (2003). Economic Code of Ukraine (Law of Ukraine). Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (in Ukr.).
13. The Verkhovna Rada of Ukraine (1996). The Constitution of Ukraine (Law of Ukraine). Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (in Ukr.).
14. The Verkhovna Rada of Ukraine (2010). Tax Code of Ukraine (Law of Ukraine). Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (in Ukr.).
15. The Verkhovna Rada of Ukraine (2003). About cooperation (Law of Ukraine). Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1087-15> (in Ukr.).
16. The Verkhovna Rada of Ukraine (1997). About agricultural cooperation (Law of Ukraine). Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80> (in Ukr.).
17. The Verkhovna Rada of Ukraine (2003). The Civil Code of Ukraine (Law of Ukraine). Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (in Ukr.).